

Benkő Samu:

AZ ERDÉLYI MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET
NAGY KORSZAKA ÉS
SZÁSZ PÁL SZERVEZŐ TALENTUMA

Széchenyi Istvánt a reformkori Erdélyben személyesen többen ismerték, tetteit, műveit szóban, és írásban sokan és gyakran emlegették, illetőleg idézték, de közgazdasági gondolkodásában az eszmeiségnek és a gyakorlatiasságnak a szétválaszthatatlan ötvöződését senki olyan alaposan nem ismerte és nem méltányolta, mint Teleki Domokos (1810–1876). Széchenyitől nyert indíttatást látunk tehát abban, hogy éppen a közélet gazdasági összefüggéseire érzékeny Teleki Domokos az a fiatal erdélyi férfiú, aki 1844. január 4-én kolozsvári keltezéssel felszólítást tesz közzé és aláírási ívet nyit egy erdélyi gazdasági egyesület létesítésére. A tervezett intézmény társadalmi szükségességét a felszólítás ezekkel a mondatokkal indokolja: „Egy gazdasági egyesület felállítása sehol sem mutatkozik hasznosabb sőt sürgetőbb alakban, mint honunkban, melynek eddigelé csaknem egyetlen iparágát a földművelés és az ettől elvághatatlan állattenyésztés teszi s mely esetben még oly annyira hátra van. Már pedig valamint jelen körülményeinkhez képest még hosszason csupán ez iparág fogja tehetni a nemzeti fogalomnak főtárgyát, úgy egyedül ennek felvirágzása nyomán remélhetünk az ipar magasabb fokozataihoz juthatni, mert gyári-ipar és kereskedés a földművelésnek már bizonyos kifejtettségét múlhatatlanul feltételezi, és ez azon egyedüli alap, melyen azok felvirágozni képesek. Ez általános törvénytől eltérés a közgazdasági jelenetek legritkább kivételei közé tartozik.”¹ Az alakuló nagygyűlésre 1844. március 3-án jórészt azok az erdélyi nagybirtokosok gyűltek össze, akik a közélet nagy konvulzióiban a gazdasági élet ésszerű változásában reménykedtek, és azon belül is a földművelés korszerűsítését elsődleges szervezkedési célnak tekintették. Az alapítók munkálkodásuk kalauzául az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alapszabályait fogadták el, és annak szellemében szerkesztették meg a magukét²; fő feladatuknak az erdélyi mezőgazdaság gyarló állapotát

¹SÍPOS KÁMILLÓ: *Az Erdélyi Gazdasági Egyesület története 1844–48-ig.* Kolozsvár, 1911., 26–27. o.

²Szabó István iskolateremtő történetírói szerepének és munkatársait a jó cél érdekében hárrendbe állító szervezőképességének monumentális bizonyága az a méreteiben is tiszteletet parancsoló kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely az ő szerkesztésében és az ő bevezető tanulmányával az 1848-as forradalom és az első világháború közötti idők magyar paraszti világról fest időtálló képet. Ebben többször esik szó arról, hogy az Országos Gazdasági Egyesület, melynek alapjait még 1826-ban Széchenyi István rakta le, és ténylegesen 1835-ben alakult meg, milyen szerepet töltött be a korszerű agrárműveltség terjesztésében, és milyen jótékony hatást gyakorolt a mezőgazdasági szakemberek erdélyi szervezkedésére, az intézményteremtésre, az egye-

kiváltó okoknak a vizsgálatát és azok kiküszöbölési módjának kidolgozását tekintették, mégpedig úgy, hogy a *gyarapodás eszközeit* megtalálva, az „erre vonatkozó hasznos ismereteket, találmányokat” nemcsak pártolja, terjeszti, hanem ereje szerint életbe is lépteti”.³

Mindjárt a megalakulást követően mezőgazdasági kiállítások, tenyészállatvásárok, próbaszántások szervezése jelezte az alapítók ügybuzgalmát. Az ígéretesen elkezdődött egyesületi munkának 1849-ben a világosi katasztrófa vágta be az útját. Évekig tartó tengődés után, a minden magyar kezdeményezést gyanakvással fogadó önkényuralmi viszonyok közepette gróf Mikó Imre vállalkozott az egyesület felélesztésére. 1854-ben – akárcsak öt évvel később, 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapításával – nemcsak bölcsen végiggondolt, kitartó szervezőmunkája, hanem hatalmas összegű pénzáldozata, tette lehetővé a mezőgazdaság fellendítését szolgáló egyesület, az EGE hamvaiból való feltámasztását.⁴ Az *Erdélyi Gazdasági Egylet* (rövidítve EGE) néven alakult társadalmi szervezet, noha létrehozói valamennyien magyarok voltak, nevében nem utalt a nemzeti hovatartozásra, erre csak majd 1939. május 21-én kelt román kormányrendelet kötelezi. Ettől kezdve 1948-ban bekövetkezett széttiprásáig az *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület* (rövidítve EMGE) nevet viselte.

Az egyesület kitűzött céljait a szakszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztésével, korszerű berendezések és gépek megismertetésével és meghonosításával, az erdélyi mezőgazdasági gépgyártás (Rajka Péter) gyámolításával, nemesített vetőmagvak és tenyészállatok beszerzésével, állat- és terménykiállítások rendezésével, mezőgazdasági könyvek és folyóiratok kiadásával igyekezett elérni. Vezetőit, különösen az 1867-es kiegyezést követő években, élénken foglalkoztatta az erdélyi mezőgazdasági szakoktatás ügye. Kezdeményezője, majd támogatója volt a kolozsmonostori főiskolai rangú gazdasági tanintézetnek, valamint az algyógyi és tordai földművesiskoláknak. Az egyesület több beadványban sürgette a Nagyvárad–Brassó közötti vasútvonal megépítését.

Az egyesület hosszú időn keresztül tevékenységét központi vezető testületére építette, a megyénként szervezett fiókegyesületek ügyvivőire, valamint a fiókpénztárosokra legfeljebb egy-egy helyi rendezvénynek (vándorgyűlések, kiállítások) a megszervezését, illetőleg a tagdíjak begyűjtését bízta. Hatékonyan működő helyi szervezet csak elvétve, egy-egy, a központi vezetésben is résztvevő vidéki agrárszakember szűkebb környezetében jött létre.

Az egyesület munkálkodásának hosszú időn keresztül nem volt mozgalmi jellege. Falusi gazdakörök szervezése a kisebbségi léthelyzetben és a gazdasági vilá-

sületi életre, a szakirodalmi tevékenységre, és a birtokrendezés (tagosítás) kérdésében kibontakozó századforduló körüli vitákra. Vö. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1972. (második kiadás) I., 239., 311–313., 384. II., 449. o.

³SIPOS KÁMILLÓ: i. m. 33. o.

⁴DEMETER BÉLA: *Emlékezés gróf Mikó Imréről*. Gazda. 66/1937. 1. sz., 4–5. o.

válság szorításában már 1930 táján elkezdődött, de igazi fordulat akkor következett be, a címben jelzett nagy korszak akkor köszöntött be, amikor 1936. április 5-én az egyesület vezetése új kezekbe került. Bethlen György, aki – lévén akkoriban az Országos Magyar Pártnak is elnöke – „nagyermű más irányú és minden idejét lekötő közérdekű elfoglaltsága miatt lemondott az EGE elnökségéről” és helyébe a közgyűlés Szász Pálban találta meg azt a férfiút, akit az egyesület élére állított.

Bethlen György, aki korábban négy évig alelnöke, majd tizenegy évig ügyvezető alelnöke, 1931-től kezdődően pedig elnöke volt az EGE-nek, közgyűlési megnyitó beszédében – melyben bejelenti, hogy másnak kívánja átadni az elnöki széket –, a leköszönő vezetőség működését önvizsgáló szándékkal értékelve két fontos megállapítást tett: 1. „Az Erdélyi Gazdasági Egylet nem élvezte a kormányzat részéről az egyesület hasznos és közérdekű működésében teljes joggal igényelhető támogatást.” 2. „...az egyesület vezetősége nélkülözte a gazdaközösség és a tagok részéről való támogatásnak azon mérvét, amely nélkül az egyesület kellő eredményességű működést sohasem valósíthat meg.”⁵

A közgyűlésen közfelkiáltással új elnökül választott Szász Pálnak sem sikerült megszerveznie a román állam „joggal igényelhető támogatását”, de azt a közömbösséget, melyet elődje a tagok részéről tapasztalt, hamarosan eltávozattá, mégpedig elsősorban azzal, hogy arccal a falusi kisgazda-társadalom felé fordult, s rövid idő alatt a ma már nyolcvanasztendős erdélyi magyar kisebbségi lét legsikeresebb közéleti vállalkozásának az élén találta magát. Mára világosan látjuk, hogy az állami élet istápolásából teljességgel kiszorult erdélyi magyarság közéletében nem a politikai pártok és szövetségek, nem a nemzedéki szerveződések izmosodtak néptömegeket álmatságukból felrázó, azok életvitelét jótékonyan befolyásoló mozgalmakká, hanem a gazdasági jellegű közösségi vállalkozások: az EMGE és a szövetkezetek (a Hangya, későbbi nevén a Kaláka, a Szövetség stb.). Ezekben Erdély magyar társadalmá a maga demokratikus intézményeit fedezte fel, és oltalmazta is őket, egészen a nacionál-bolsevizmus romániai diadalmaskodásáig.

Az 1881. május 11-én Nagyenyeden született Szász Pál bőséges élettapasztalattal, java férfikorában foglalja el az elnöki széket. A jogtudományi készütségű fiatalember politikai gyakorlatra annak idején a magyar képviselőházban tett szert, ahová a magyarigeni választókerület küldte munkapárti programmal, gyakorló mezőgazdává pedig a gáldtői családi birtokon vált. Az első világháború idején teljesített frontszolgálat után saját gazdaságát korszerűsítette: szimmentáli tehenészetet és yorkshire-i sertésenyészetet állított be, nemesített vetőmagvak termelésével a környék gazdáit is igyekezett a korszerűsödés útjára vezetni. Egykori iskolája, a nagyenyedi Bethlen-kollégium főgondnokául választotta, és ő a megtiszteltetést azzal hálálta meg, hogy élére állt annak a kezdeményezésnek, mely a hagyományos gimnázium és tanítóképző mellé megteremtette az ősi tanintézet keretei között a harmadik iskolatípust, a csombordi mezőgazdasági és szőlészeti iskolát.⁶ Kollégium-

⁵Dr. gr. Bethlen György megnyitó beszéde. Erdélyi Gazda. 65/1936. 5. sz., 90–91. o

⁶Az erdélyi magyar egyházak vezetői különös gondal öröködték a felekezeti oktatás örökölt intézményrendszerén, de a kirkóválnalmaknak megfelelően új típusú iskolák felállítását és műkö-

mi főgondnokként adta először tanúbizonyságát annak, hogy kiváló érzékeléssel válogatja ki munkatársait. Nagy szerepe volt a kollégiumi tanári kar új, fiatal erőkkel való felfrissítésében és az új iskolatípushoz szükséges nevelők felkutatásában.⁷ Csombord esetében – a református püspökkel, Makkai Sándorral egyetértésben – Nagy Endrében (a székelykeresztúri unitárius téli gazdasági iskolában már úttörő feladatot vállaló tanárban) találta meg azt a nevelői és szervezői képességekkel megáldott mezőgazdasági szakembert, akire rábízhatta az új intézet minden gondját-baját.⁸

A gazdaságpolitikai ismeretek terén bő tapasztalatszerzést tett lehetővé az a körülmény is, hogy igazgatósági tagként is a magyarországi részvényesek képviselőjeként, Szász Pál egyik vezetője volt a petrozsényi szénbánya-vállalatnak.

Amikor megválasztják az EGE elnökének, első nyilatkozatában csak annyit mond, hogy programot mindaddig nem ad, amíg arról behatóan nem tanácskozik választott munkatársaival. Az előlegezett bizalmat megköszönő rövid beszédében azonban megfogalmazott egy olyan mondatot, melyben pontosan megjelölte választott útjának az irányát: „A magyar tulajdonban levő földbirtok jelenlegi tagoltsága, mely szerint a földbirtok túlnyomóan nagy része apró birtokosok kezén van, parancsolóan előírja, hogy leginkább ezen osztállyal kell foglalkoznunk, ezen osztály öntudatát, műveltségét, tudását kell emelnünk, jelenlegi életlehetőségeit megerősíteni, részére új életlehetőséget kell teremteni.”⁹

Az egyesület lapjának új főszerkesztője, Teldai Ádám Kacsó Sándorhoz, az Országos Magyar Pártot gyakran bíráló liberális demokrata újságíróhoz, az erdélyi szövetkezeti mozgalom elharcosához (az Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet, rövidítve az ÁGISZ szervezőjéhez) 1936. július 10-én írott levelében közelebbről is nevén nevezi azt a lényegbeli változást, amely az elnökserével a gazdasági egyesületben végbement: „Teljes elégtételt jelent számunkra az a körülmény, hogy végre munkához láthatunk kisgazdatársadalmunk érdekében. Történelmi jelentőséget

dését is feladatuknak tekintették. A római katolikus egyház Radnóton és Kézdivásárhelyen, az unitárius egyház Székelykeresztúron, a református egyház Csombordon szervezett téli gazdasági iskolát. Ezekben a bentlakással felszerelt iskolákban az oktatás október 15-én kezdődött és április 15-én végződött. A tavasztól ősziig tartó időt (a nyári félévet) a tanulók saját falusi gazdaságukban töltötték el, ahol tanáraik rendszeresen meglátogatták őket és ellenőrizték, hogy elméleti ismereteiket miként kamatoztatják. Ezek a tanári látogatások egyben a felkeresett falu mezőgazdasági viszonyainak a közelebbi megismerését is szolgálta, és a jó gazdálkodáshoz szükséges tanácsadással is egybe volt kötve. Az Erdélyi Gazda rendszeresen foglalkozott a földművesiskolákkal, ismertette rendeltetésüket és közzétette a földműves ifjúsághoz intézett felhívásaikat, tájékoztatásaikat. L. A mezőgazdasági szakoktatás fontos szerepe és jelentősége. *Gazda*. 65/1936. 8. sz., 51–53. o. (Megjegyezzük, hogy amikor betiltották Romániában a magyar földrajznevek használatát, az Erdélyi Gazda című folyóirat is egy ideig csak *Gazda* címen jelenhetett meg.)

⁷VITA ZSIGMOND: *A kezdeményező*. Dr. Szász Pál emlékezete. In: *Volt egyszer egy iskola*. Csombordi Emlékkönyv. Összeállította FÜLÖP ISTVÁN. Szerkesztette CSÁVOSSY GYÖRGY és CSEKE PÉTER. Déva, 1996., 17–20. o.

⁸VERESS ISTVÁN: *Nagy Endre éleltúja*. Természet Világa. 126/1995. 1. sz., 40–41. o.

⁹Dr. Szász Pál elnöki székfoglaló beszéde. *Erdélyi Gazda*. 65/1936. 5. sz., 96. o.

látok abban, hogy a múlt század derekán egy nagy erdélyi elménk (Mikó Imre) által alapított [helyesen: újjászervezett – B. S.] intézményt, amely egy kizárólagos osztály érdekeit védte és képviselte, átalakítottuk a mai követelményeknek megfelelően, és szolgálatba állítottuk az egyetemes magyar gazdatársadalom testvéri közösségében.”¹⁰

A kortársak némelyike, főleg pedig a későbbi osztályharcos múltszemlélet képviselői hajlamosak voltak az EGE körüli változást csupán az erdélyi felsőbb körök politikai váltógazdálkodása egyik tünetének minősíteni, mondván, hogy semmi egyéb nem történt, mint az, hogy a Bethlen György vezette ókonzervatív irányzatot, illetőleg annak képviselőit felváltotta a Bánffy Miklós köré csoportosuló, közismerten szabadelvűbb gondolkodású közéleti férfiak csoportja. Ebben annyi az igazság, hogy a romániai politikai pártok működésének a betiltása után, 1939-ben a Nemzeti Újjáteremtési Front keretében létrehívott Magyar Népközösségnek Bánffy Miklós lett az elnöke, de ekkorra már Szász Pál vezetésével a százával alakult gazdakörökbe tömörült erdélyi magyar földműves társadalom korábban soha nem látott, szervezett közéleti szereplővé lépett elő. Szász Pál gondolkodásmódja valóban közelebb állt a Bánffy Miklóshoz, mint a Bethlen Györgyéhez, de volt ő annyira szuverén egyéniség, hogy egész közéleti szereplésében s különösen a fáradtságot nem ismerő egyesületi szervezőmunkában a saját útját járja.

Az új elnök nem az irodai ügyintézés embere volt. Megválasztása után sorra látogatni kezdte a magyarlakta vidékeket, és tapasztalatairól így számolt be az egyesület hivatalos lapjában: „Hittel és reménnyel vállaltam az EGE szolgálatát s azalatt az idő alatt, amióta alkalmam van gazdatestvéreimmel érintkezni otthonaikban, gazdaságaikban felkeresni – hitem megerősödött és reményeim meggyőződésé érlelődtek, hiszen mindenütt megértésre, szeretetre és a közös ügy iránti határtalan lelkesedésre találtam. A felénk nyújtott kezét bizalommal és megértéssel fogadják, mert tudják, hogy csak a közös munkával és az igazi testvéri összefogással remélhetjük gazdasági helyzetünk javulását.” Az erdélyi magyarság anyagi erejének fogyatékosságáról szólva a gazdakörök szervezésében és a szövetkezeti mozgalomban látja a vagyoni megerősödés egyetlen lehetséges útját: „Igaz, hogy egyenként szegények vagyunk, de vajon olyan szegények vagyunk együtt, összességünkben is? Számítsuk össze a 3–5–10–20–50–100 holdjainkat. Vajon ki vonná kétségbe, hogy ez nem képez biztos erőforrást? A föld a miénk, a mindnyájunké, és én sohasem fogom elhinni, mert nem hihetem el, hogy a közöny és az önzés annyira járma alá hajtsa gazdatársainkat, hogy ne nyissa meg önként ezeket az erőforrásokat a saját maga és gazdatestvérei számára. Ennél a közös munkánál nem áldozatokról van szó, csak az akarat rendszeres, következetes és állandó megvalósításáról.”¹¹

A jelzett új közös munkának a legjobb szervezeti keretét Szász Pál és munkatársai a gazdakörökben látták. Ezért felhívásban tájékoztatták a már működő gazda-

¹⁰Teleki Ádám levele Kacsó Sándorhoz. Közli *KACSÓ SÁNDOR: Nehéz szagú iszap fölött*. Budapest, 1985., 93. o.

¹¹SZÁSZ PÁL: *Gazdatestvéreink szolgálatában. Gazda. 65/1936., 7. sz., 1–2. o.*

körök vezetőit a „fontos és sürgős” teendőkről, azoknak a falvaknak a gazdáit pedig, akik látván a környékükön működő helyi szervezetek eredményes munkáját, arra biztatták, hogy maguk is igyekezzenek létrehozni saját gazdakörüket. Első helyen azt javasolják a gazdaköröknek, hogy megfelelő helyen gondoskodjanak saját otthonukról. Legjobb, ha saját telken építenek maguknak otthont, ha viszont erre nincs lehetőségük, akkor valamelyik kisgazdánál béreljenek ki egy nagyobb szobát, ahol összejöveteleiket, gyűléseiket, előadásait megtarthatják, közös tulajdonú könyveiket, szaklapjaikat és irányait elhelyezik. Legyen nyilvántartásuk a tagságról. Gondoskodjanak a minimális összegben megállapított tagdíj (évi 60 lej – ez akkoriban két kiló cukornak volt az ára) összegyűjtéséről, s tudatosítván a gazdáknak, hogy ennek fejében egész évben rendszeresen kapják az egyesület lapját. A közös vagyonról (gépekről, apaállatokról) vezessenek szakszerű leltárt. Közösen rendeljék meg időben a vetőmagvakat, gyümölcsfacsemetéket, permetezéshez szükséges anyagokat, a műtrágyát, mert így a központ kedvezményes árakat tud biztosítani. Írják össze azokat a főleg ifjú gazdákat, akik Erdély különböző központjaiban, összesen 26 helyen rendezett kéthetes gazdasági tanfolyamokon részt kívánunk venni.

A felhívás felsorolja azokat a központi akciókat, melyekre a vezetőség a helyi kezdeményezéseket támogatja: „Gazdaköri könyvtárakat állít fel az egyesület az 1937. év folyamán, amelyek kedvezményes árak mellett megrendelhetők. Női háztartási tanfolyamokat rendez a tél folyamán az egyesület, amelyeken a kisgazdák leányai vehetnek részt. Rét- és legelőjavítási és felújítási terveket és vetésforgóterveket készített az egyesület a takarmánytermelés felkarolására. Egyes indokolt esetekben ezek keresztülvételéhez segílyt is nyújt. Gazdanapokat, vándorgyűléseket, kiállítást, kirándulásokat, tejelő és tejtisztasági versenyeket rendez az egyesület. Mindezen akciókat részben vagy egészben az egyes gazdakörök maguk is megrendezhetik. Az a gazdakör bír úgy befelé, mint kifelé a legnagyobb súllyal, amely a fenti akciókból a legtöbbet a saját hatáskörében is meg tudja valósítani.

A gazdaköri élet fellendítésében az irányító munkát díjtalanul vállalja az egyesület, és amikor csak lehet, szívesen küldi ki megbízottját az egyes akciók beindításához, ellenőrzéséhez vagy befejezéséhez.

Az EGE célja a gazdatársadalom szervezése, a termelés és értékesítés irányítása, egyszerűen a gazdaközönség érdekeinek minden irányban való képviselése, ugyaneköz a feladatok hárulnak a gazdakörök vezetőire községgként is, és ebben a tudatban és meggyőződésben kísérjék figyelemmel a falusi földművelő népnek a mezőgazdaság terén való munkásságát, előrehaladását.”¹²

Az egyesületi életben érvényre jutott friss szellemiségnek és a korárból merőben elűtő új munkastílusnak a biztonyságként az elnök sorra járja Erdély különböző vidékeit, a magával vitt belső munkatársával együtt ismerkedik az egyes tájegységek sajátos agrárproblémáival, és közös tanácskozásokon vitatja meg a helyi szak-

¹²Felhívás a gazdakörök vezetőihez (Az EGE Elnöksége aláírással.) Gazda. 65/1936. 12. sz., 180–181. o.

emberekkel és természetesen az összeseregülő gazdaköri tagokkal a helységbeli tennivalókat, valamint az általános egyesületi célok eléréséhez vezető utakat. A vidék gyorsan érzékeli is a változásokat, és már-már virágvasárnapi hangulatban ünnepli a falu felé forduló közéleti érdeklődést. A sajtó folyamatosan beszámol Szász Pál vidéki látogatásairól, a rendezvényeken tapasztalt közhangulatról. Egyik első látogatása a Mezőségen szétszórtságban élő magyarságnak szólt. A keszűi gazdák szószólója a nagyszármási gazdanapon 1937. szeptember 5-én így méltatta a mezőségiek élményét: „Húsz évvel ezelőtt láttunk utoljára gyűlést, amely dalárdaünnepély volt. Azóta semmit sem láttunk. Köszöntjük dr. Szász Pált, hogy eljött közénk, felkeresett bennünket, és egyben kérjük őt, a Mezőség távollevő lakói nevében, hogy ott gazdanapot tartson, és rendezzen az EGE.”¹³ De nemcsak a szórványvidék elhagyatottságban élő magyarsága ünnepli a falvakba látogató mezőgazdasági vezető szakembereket, hanem a többen élő székelység is különös hálával és egyre növekvő bizalommal fogadja a mezőgazdaság modernizációjában számukra is távlatot nyitó egyesületi kezdeményezéseket. A székelyföldi gazdasági élet sajátosságait történelmi visszapillantásban érzékletesen mutatja be az a cikk, amely a gyergyószárhelyi gazdasági tanfolyam sikeres záróvizsgájának a hangulatában keletkezett. Érdemes belőle kissé terjedelmesebben idéznünk: „Ghiurghiu [a Gyergyó nevet a cenzor nem engedte kinyomtatni] gyönyörű fennsíkját nem is olyan régen őserdő övezte. Erdő és erdő mindenfelé, merre a szem ellátott. Ebből élt a székely. Évente annyi fát termelt ki, mennyi szerény kiadásait fedezte. Földműveléssel és állattenyésztéssel szinte csak úgy kedvtelésből foglalkozott. Ez volt a nyugalom korszaka.

1908 évben jött a vasút, magával hozta az úgynevezett kultúrát. A Maros mentén úgy nőttek ki a fűrészgyárak, mint földből a gomba. Munkások ezrei estek neki az ős erdőnek. Az égbe nyúló büszke fenyők nyögve, recsegeve borultak a földre. Dőlt a pénz, mely meghozta s felfokozta népünkben az igényt. Mennyi pénz volt mindenfelé! Aranykorszak volt.

Erdőségeink 90%-át kitermeltük. Erdőségeink ritkulásával ritkultak a fűrészgyárak is. S vajon, ha majd az utolsó nagy fűrészgyár füstölgő kéménye is porba hull, milyen korszak következik le ránk? A nyomorúság korszaka. Hiszen kiadásaink napról napra nőnek, s bevételeink ijesztően csökkennek.

Gazdatársaimmal 18 éve keressük a kivezető utat, s rettegjük a bekövetkezendő katasztrófát. 18 év alatt senki Gyergyónak segítő kezét nem nyújtott. Szónokolni szónokoltak, én is többek között. Egymást hangosan meg is éljeneztek, de mikor a népes gyűlések szétszórtak, mindnyájunk lelkében ott lábatlankodott az a kicsi gondolat, hogy ezek a gyűlések nagyon keveset érnek.

Jönnie kellett egy Szász Pálnak, egy cselekvő embernek, aki az EGE élére állva, lüktető életet hozott magával. Ellátogatott hozzánk is, s felismerte nyomban Csík megye bajait. Meglátta a földművelést és állattenyésztést babacipőben tipegni, s gyorsan cselekedett.”¹⁴

¹³Elnöki látogatás a Mezőségen és Tordán. *Gazda*. 66/1937. 10. sz., 343. o.

¹⁴ANGI ISTVÁN: *Önbizalmunk visszatért*. *Gazda*. 66/1937. 4. sz., 139. o.

A közéleti vállalkozó kedvet és lelkesedést nem ismerő, vagy azt éppen lenéző mai ezredvégi magyar ember számára szinte felfoghatatlan, hogy a Szász Pál körül csoportosulók miként tudtak az eleinte csak a földművelés korszerűsítésére vállalkozó egyesületből általános társadalmi összefogást serkentő, de mindvégig a gazdasági izmosodásra figyelmező intézményt szervezni. A rövid idő alatt végzett munka mennyiségét jelző számok statisztikailag is imponálóak. 1935 végén 968 tagja volt az EGE-nek, ez a szám 1937-ben 1885-re emelkedett, 1938-ban pedig már 25 758 a szervezeti keretben nyilvántartott erdélyi gazdáknak a száma. 1935. december 31-én az EGE kötelékébe tartozott 217 gazdakör, 1937. március 20-ára ez a szám már 363-ra emelkedett.¹⁵ 1940-ben, a bécsi döntés idején 563 gazdakör működött 26 484 taggal. Ebből Észak-Erdélyben folytatta munkáját 375 gazdakör 17 522 taggal, Dél-Erdélyben pedig 188 gazdakör maradt 8962 taggal.¹⁶ Az is a számok világához tartozik, hogy míg 1936-ban a közgyűlésen alig száz tag vett részt, addig 1938-ban a megjelenetek közül sokan nem jutottak ülőhelyhez a kolozsvári főtéren működő Capitol filmszínház tágas nézőterén, így az előcsarnokban hallgatták végig a beszámolókat és a felszólalásokat.

De nem is annyira a közgyűlések résztvevőinek a száma, mint inkább annak összetétele, az összesereglettek arculata tanúskodik arról, hogy Szász Pál a földművelés ügyét az egész erdélyi magyar társadalom sarkalatos kérdésének tekintette. Azt az alaptételt, hogy „a megművelt földünket soha ki nem adjuk a kezünkből”, minden erdélyi magyar számára – foglalkozására való tekintet nélkül – erkölcsi parancsá kívánta tenni, mert felfogása szerint „a föld a mi életünk, ha attól megválnunk, vesélyeztetve van egész jelenlegi megélhetésünk és létünk.”¹⁷ Amikor óvja egyesületét a napi politizálás hináros világától, s különösen félti népét (éppen az erdélyi szász példát látva) a hitlerizmussal előretörő jobboldali eszmék kártételétől, soha nem mond le a közügyekben való gondolkodás reálpolitikai dimenzióiról. Amikor az 1937-es közgyűlés elnöki megnyitójában beszámolt a román miniszterelnökkel való tárgyalásáról, elmondta, hogy ott ismételtlen leszögezte: az egyesület „eredeti célkitűzéseinek megfelelően” a napi politizálásnak semmilyen formáját nem tűri meg. De azt is hangsúlyozta, hogy félreértésen alapul minden olyan feltételezés, amely a közélet egészéből kiszakítva véli megoldhatónak az erdélyi magyarság gazdasági gondjait. Egyértelmű álláspontját mind a hatalom, mind az erdélyi közvélemény irányában pontosan megfogalmazza: „Igaz ugyan, hogy az egyesületben csak gazdasági kérdésekkel foglalkozunk, de ezzel korántsem merítettük ki lelkiismereti kötelességünket, amely bennünk él. Én tanúságot tettem lelkiismeretemmel szemben, a politikai életben is eleget tettem lelkiismereti kötelességemnek... Ott állok, amikor ott kell állanom. Nem volna egy nyugodt éjszakám, ha csak egyszer is kivonnám magamat magyar kötelességteljesítem alól.”¹⁸

¹⁵Az EGE igazgatóválasztmányának az 1937. évi április hó 18-án tartandó közgyűlés elé terjesztendő jelentése. Gazda. 66/1937. 4. sz., 128–137. o.

¹⁶Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája. 1941–1942. Kolozsvár, 1942., 18. o.

¹⁷Az EGE közgyűlése. Gazda. 1937. 5. sz., 169–173. o.

¹⁸I. h.

Ezek az elvi jelentőségű nyilatkozatok önmagukban bőséges magyarázattal szolgálnak arra vonatkozóan, hogy a közgyűlési teremben a falusi gazdák, valamint az idősebb és fiatalabb agrárszakemberek mellett miért vannak jelen az erdélyi magyar közelet olyan jeles képviselői, mint Krenner Miklós (Spectator), Vékás Lajos, Kós Károly, Ligeti Ernő, Asztalos Sándor, Albrecht Dezső, Vita Sándor, Venczel József és rajtuk kívül a fiatal jogász-, lelkész- és tanárnemzedék annyi más, főleg az elkövetkező években maguknak nevet szerző képviselői.

Az Erdélyi Gazda hasábjain az 1938-as esztendő tiszteletére közzétett cikk elsősorban az erdélyi földművelő nép soraiban beállott mentalitásbeli változást tartja az egyesületi munkálkodás legjelentősebb eredményének. Szól arról, hogy sikerült megbirkózni a hagyományos falusi maradisággal, a százados előítélettel: a minden korszerűsítési törekvésben úri huncutságot feltételező paraszti bizalmatlansággal. A Szász Pál oldalán felsorakozó, különlegesen tevékeny fiatalok egyike, Demeter Béla írta a következő sorokat: „Az apák már nem mondják a fiuknak: »Ne okoskodj, s elégedj meg azzal, amit tőlem s én pedig nagyapádtól tanultam.« Elküldik a fiút a földműves iskolába, az EGE-tanfolyamokra, a gazdakörbe, a tanulmányi kirándulásokra, és kezébe adják az Erdélyi Gazdát. Megcsodálják a nemes vetőmagvak kikeletését, lemérik a termést, nem elégszenek meg az egyszéri szántással és kétszéri kukoricakapálással, gyönyörködnek az EGE által kiosztott angol hússertés-malacok növekedésében, a szükséges mezőgazdasági gépeket nem a közvetítő kereskedőtől, hanem az EGE-n keresztül, a gazdakör útján szerzik be jóval olcsóbb áron, és *egymásban a föld gyermekeit látják.*”¹⁹

Már Demeter Bélának ez az idézett cikke is jelzi, hogy a kenyeret és bort termelők életében végbement mélyreható változásoknak hű tükre az egyesület hivatalos lapja, az Erdélyi Gazda (1936–1937-ben Gazda). A hivatalos közlemények mellett itt jelennek meg azok a szaktanulmányok, amelyek a növénytermesztés, az állattartás, a gyümölcsstermesztés, a borászat, a korszerű mezőgazdasági eszközök, a talajkarbantartás, trágyázás, a háziipar kérdéseiben igazították el az olvasókat. A rovatokat a legjobb szakemberek látták el kéziratokkal, és a szerkesztők példás következetességgel követelték meg a szakmai színvonalat és a nyelvi igényességet.²⁰

Gimnazista koromban nekem is kedvenc olvasmányom volt az Erdélyi Gazda, s vakációs időben magam hordtam szét a gazdaköri tagoknak édesapám parókiájáról az oda keresztkötésben postán érkező példányokat. Újralapozva a lap régi évfolyamait jutott eszembe, hogy az első írás, amit életemben Kós Károlytól olvastam, éppen az Erdélyi Gazdában jelent meg. Ebben a három folytatásban közzétett írásban az építész-író-gazda arra ad tanácsot, hogy a kisgazda „gazdasági udvarát, az *életet*, a *belső*t hogyan rendezze be, alakítsa, fejlessze, építse úgy, hogy mindazt megcsinálhassa a gazdaságában, ami annak megfelelő jövedelmezőségét biztosíthassa ma”. Saját sztánoi tapasztalataira hivatkozva hangsúlyozza, hogy a piac parancsait kielégítő gazdálkodásnak nélkülözhetetlen feltétele – a gazda szorgalma és

¹⁹ DEMETER BÉLA: *Az Újév-határkő*. Erdélyi Gazda. 67/1938. 1. sz., 4. o.

²⁰ NAGY MIKLÓS: *Eke és toll*. In: Korunk Évkönyv. 1974. Kolozsvár, 1974., 151–163. o.

szaktudása mellett – a célszerűen és jól berendezett gazdasági udvar. A tőle megszokott műves rajzokkal mutatja be, hogy a természet adta különböző terepviszonyok és gondosan megválasztott termelési célok szerint mi a legracionálisabb telekbeosztás. És ebből következően a kisgazdaságokban is feltétlenül kötelező a hatékonyság. Külön figyelmezteti a fiatal gazdákat, akik még kezdetén vannak a földdel való ismerkedésnek, hogy önállósodásuk idején a jövedelmezőbb termelési eredmények érdekében többet gondolkozzanak a telek „takarékos és okos” kihasználásáról, építményeik „tartósságáról és célszerűségéről”, mint azt tették apáik. És nem lenne Kós Károly a tanácsadó, ha a legszűkrezabottabb telek esetében is a rajzon nem tüntetné fel, hogy hol legyen a helye a kicsi virágoskertnek.²¹

Szász Pál munkálkodásában kiemelt helyet kapott az a felismerés, hogy a mezőgazdaság modernizációja elképzelhetetlen a falun letelepedett értelmiség támogatása nélkül. Mint egyházi vezető személyiség egyik kezdeményezője, hogy a teológián mezőgazdasági ismereteket is tanítsanak, és kollégiumi főgondnokként személyesen irányította az erdélyi magyar tanítók első gazdasági tanfolyamát. Az eredmények annyira felvillanyozták, hogy maga írt cikket a tanítókkal való találkozásáról. „A tanfolyam Nagyenyeden, a Bethlen-kollégiumban kapott méltó otthont. 70 tanító, köztük 30 r. kath., 30 ref., 7 unitárius és 3 luth. vettek részt. Tanítók, akik már ismerik az életet, akik már éveket töltöttek falun, – szemükben ragyogó örömmel, önérzetes kötelességvállalással ültek be a padokba, és a tanárok lelkes megszállottsággal igyekeztek tudásuk legjavát adni.”

A tanfolyamon részt vett tanítókat később sem hagyta magukra az egyesület: „Azóta – olvassuk a beszámolóban – két vándortanár látogatja a tanfolyamon részt vett tanítókat, mindenkinél egy hetet tölt, vendégként, barátként, tanácsadóként.” A vándortanárok minden látogatásukról jelentést írtak az elnökségnek. Ezekről írja Szász Pál: „örömmel várjuk és olvastuk tanáraink heti jelentéseit, – melyek elénk varázsolnak egy-egy falut, annak hűsvér-lelkét, gazdaságát-szegénységét egyaránt, de megmutatják az utat is, melyen járnunk kell, és meggyőznek arról, hogy munkánk nem hiábavaló...”²²

Az 1940-es bécsi döntés Erdély kettéválasztásával új helyzetet teremtett az EMGE életében is. A központ a maga jól szervezett adminisztrációjával és hivatalos lapja szerkesztőségével kezdettől fogva Kolozsvárott működött, tehát a továbbiakban Észak-Erdélyben, magyar államkeretben folytatta munkáját, az elnököt viszont gáldtői otthona és a nagyenyedi Bethlen-kollégium irányításában vállalt szerepe Dél-Erdélyben tartotta.

Észak-Erdélyben az egyesület irányításának a gondja a választott alelnökre, Teleki Bélára hárult, akinek a változott körülmények között közeleti felelőssége által is megnövekedett, hogy a Teleki Pál sugallatára alakult Erdélyi Pártnak előbb főtitkára, majd elnöke lett. Mint pártelnöknek és mint egyesületi vezetőnek az ju-

²¹KÓS KÁROLY: *A kisgazda gazdasági udvara*. Erdélyi Gazda. 67/1938. 24–28., 68/1939. 28–31. és 356–358. o.

²²SZÁSZ PÁL: *További célok*. Erdélyi Gazda. 69/1940. 3–4. o.

tott fő feladatul, hogy útját állja a magyarországi szélsőjobboldali pártok (nyilasok, imródysták) erdélyi behatolásának, anélkül természetesen, hogy ezzel segítséget nyújtana a szélsőbaloldali eszmei vagy éppen szervezeti előretörésének. Az EMGE Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között is megőrizte elsődlegesen szakmai jellegét, és a megváltozott közhatalmi helyzetet elsősorban szervezeti megerősödésére igyekezett kihasználni. A bécsi döntés Erdélyt úgy vágta ketté, hogy az eredendően önálló gazdasági életet élő földrajzi medencében különböző értékű és sajátos munkamegosztású, az adottságoknak megfelelően különböző üzemrendszerű, de egymást kiegészítő övezetek elszakadtak egymástól. Utak, vasutak, folyóvizek kettéválasztásával a történelmileg kialakult különböző termelési övezetek közötti összeköttetés megszakadt. Ráadásul a háborús évek olyan új terheket róttak a mezőgazdaságra, melyek nem kedveztek az ésszerű regionális fejlesztésnek. Például a megnövekedett kenyérmag-szükséglet előállítására a szántóterületet olyan vidéken is növelni kellett, ahol ehhez a domborzati és talajviszonyok kedvezőtlenek voltak. Ezzel természetesen csökkent a rét- és legelőterület, de zsugorodott a szántóföldi szalastakarmány-termesztés is, s ennek következtében Észak-Erdélyben éppen a növénytermesztésnél jövedelmezőbb állattenyésztést szorította háttérbe a beszolgáltatásos rendszert bevezető állami agrárpolitika. Így az EMGE szakembereire hárult az a feladat, hogy kellő szakmai érveléssel méltányos erdélyi agrárpolitikára vegyék rá a magyar földművelésügyi minisztériumot. E törekvésnek szilárd szellemi támasza volt az a nagyenyedi születésű Bánffy Dániel, aki 1940 decemberétől egészen az 1944 márciusában bekövetkezett német megszállásig mint földművelésügyi miniszter tevékenykedett, s aki maga is képzett gazda lévén igen jól ismerte az erdélyi mezőgazdaság helyzetét. Az EMGE háborús körülmények között is megmaradt azon az elvi állásponton, hogy a mezőgazdaság fejlődésének, a falu gazdasági irányításának és érdekvédelmének az időtálló alapja csak a gazdakör lehet. A helyi szervezetek támogatása maradt a fő cél. A központ jól válogatott szaktisztviselői biztosították az agrárélet színvonalának folyamatos emelkedését. A gazdaköri vándortanároknak nevezett okleveles gazdamérnökök (legtöbbjüket külföldi tanulmányútra is elküldte az EMGE) azt kapták feladatul, hogy jól végiggondolt terv alapján minél gyakrabban látogassanak el a gazdakörökbe, ott három-négy napot időzve és megismerkedve a helyi viszonyokkal, kellő tanáccsal lássák el a gazdakör vezetőit és tagjait; ugyanakkor tájékoztassák a központot, hogy hol, milyen tanfolyam szervezése lenne kívánatos, és tegyenek jelentést arról, hogy melyek azok a területek, ahol a korszerűsítés érdekében központi támogatást kell biztosítani. A gazdakörök tájéegységenként változó igényeihez mérten szervezte az EMGE a gazdasági népszerűlést is. Az Erdélyi Gazda hasábjain, az Erdélyi Gazda Naptárban és a népszerű formában megírt szakkönyvekben Antal Dániel, Bikfalvy Ferenc, Csapó József, Demeter Béla, Farkas Árpád, Kós Balázs, Nagy Endre, Nagy Miklós, Szeghő Dénes, Seyfried-Szövérdi Ferenc, Szász István, Venczel József, Veress István és még sokan mások a szakmai ismeretterjesztésnek valóságos új erdélyi iskoláját teremtették meg. A rendszeresen kinyomtatott egyesületi beszámolók és az Erdélyi Gazda Naptára évről évre megjelenő kötetei tükrözik azt a munkát, melyet az Egyesület

saját szervezeti hálózata kiterjesztése, a termelés színvonalának emelése, a földművelő nép szakértelmének növelése, új kísérleti központok, sajátos profilú mintagazdaságok létrehozása, a lótenyésztés különleges felkarolása, az ipari növények termesztésének szorgalmazása és általában a mezőgazdaságnak az iparral való szerves összekapcsolása (tartósítás, konzerválás, húsfeldolgozás, bogyári alapanyagok előállítása stb.) érdekében kifejtett.

Dél-Erdélyben az egyházak mellett az EMGE-re vártak a legterheesebb közéleti feladatok. Akár szimbolikusan is tekinthetjük, hogy ezekben az években fejlődött barátságá a szoros együttműködés Márton Áron és Szász Pál között, akikben a dél-erdélyi magyar közvélemény a maga hivatott vezetőit látta.

Szász Pál Nagyenyeden szervezi meg az EMGE dél-erdélyi központját. Ehhez mindenekelőtt munkatársakat kellett találnia. Mint kollégiumi főgondnok már korábban megismerte Elekes Viktor kollégiumi rektor és Nagy Endre csombordi gazdasági iskolai igazgató rátermettségét, akikre minden körülmények között számíthatott. De szüksége volt új erőkre is. És Szász Pál ilyent is talált. A Brassói Lapok megszűntével állás nélkül maradt Kacsó Sándor és néhány munkatársa Nagyenyedre telepítésével, a lap nyomdája egy részének megvásárlásával a Bethlen-kollégium környezetében sikerült dél-erdélyi magyar sajtóközpontot létesítenie. Kacsó Sándor emlékirata harmadik kötetének bevezetőjében megírja, hogy életében két nagy jótévője volt, Szász Pál és Márton Áron. Ugyanakkor megrendült hangon szól arról is, hogy mikor a későbbi hatalom „felfüggesztette a szocialista törvényességet”, s ő részese lett „ha ténylegesen kis mértékben is” ennek a hatalomnak, börtönbe került egykori pártfogói érdekében nem tehetett semmit²³ – mint írja –: „nem jött, nem jöhetett ki a számból egy tiltakozó hangocska sem”.

Szász Pál 1940 őszén azért vette maga mellé Kacsó Sándort, mert az író az egyesület átszervezését már első pillanatban az erdélyi közélet korszakos jelentőségű eseményének minősítette. Kacsó a Keleti Újságnak egy „borongó feltékenységgel” megírt támadó cikkére válaszolva 1938-ban kijelentette, hogy a „Brassói Lapok lelkesedett az Erdélyi Gazdasági Egyesület és elnöke, Szász Pál dr. munkájáért”, mert vélekedése szerint „bizony ennél a munkánál kellett volna kezdeni már hűz évvel ezelőtt”. A Keleti Újság azzal vádolta a Brassói Lapokat, hogy tömjénezte Szász Pált. Erre válaszolva írja Kacsó, hogy lapja „nem rejtegette örömét, hogy végre annyi küzdelem után az EGE-nél az kezd történni, amit Benedek Elekkel és Benedek után annyiszor sürgetett, követelt. Népi és gazdasági szervezkedés folyik az EGE-nél, amely jó szót, de ezen kívül oktatást és gyakorlati segítséget is visz a falvak magyar népének.”²⁴ Szász és Kacsó között láthatóan már korábban kialakult az elvi egyetértés a kisebbségi élet közéleti stratégiájáról, és így Márton Áronnal egyetértve 1940 őszén közösen láttak hozzá, hogy a Dél-Erdélyben maradt magyarság politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi központját Nagyenyeden alakítsák ki. Mivel viszonylag hamar sikerült a Dél-Erdélyben maradt elnöknek az EMGE-t

²³KACSÓ SÁNDOR: *Nehéz szagú iszap fölött*. Budapest, 1985., 10. o.

²⁴I. m. 201–202. o.

továbbra is jogi személyiségként elismertetnie a román kormánnyal, már nem volt semmi külső akadályja annak, hogy Kacsó hozzájáruljon egy Erdélyi Gazda címmel megjelenő lap szerkesztéséhez.²⁵

Az 1941-es esztendő legelején megjelent lap első számáról emlékiratában ezt írja Kacsó: „Így született meg a Dél-Erdélyben maradt magyarság szervezetének első és egyetlen írásos dokumentuma egy olyan mezőgazdasági szaklap első számában, amelyben *A bor kezelése* és *A lovak rossz szokásai* mellett testvériesen megfértek a püspöki pásztorlevelek, irodalmi közlemények, népközösségi beszélgetések és politikai hírek.”

Az Antonescu-diktatúra körülményei között az egyesületi élet szinte minden nyilvánosságtól el volt zárva: ötnél több ember még családi összejövetelre (névnapra, esküvőre) sem gyűlhetett össze – és ugyanúgy, mint évtizedekkel később, a temetés volt az egyetlen olyan esemény, melyen a jelenlévő karhatalmi (elsősorban titkosszolgálati) emberek kénytelenek voltak elviselni a nyilvánosan elhangzó magyar szót. Az EMGE sem tarthatott gazdaköri összejöveteleket, s néhány kezdeti sikeres vállalkozás után nem szervezhetett szakmai tanfolyamokat. A társas érintkezésnek egyetlen lehetősége a szigorú cenzúrának alávetett sajtó maradt. A nagyenyedi Erdélyi Gazda – betiltásokat is átvészelve –, nemcsak a mezőgazdasági szakműveltség terjesztését vállalta továbbra is, hanem tematikájának kiterjesztésével – szépírodalmat és különböző tudománynépszerűsítő cikkeket is közölve – ismételtelen bejelentette igényét a kultúra egészének anyanyelven való művelésére.²⁶ A nehéz körülmények találó jellemzése olvasható Szász Pálnak az EMGE centenáriuma alkalmából írt vezércikkében: „Egyesületünk az elmúlt hónapban megélte alapításának századik évfordulóját. Az isteni Gondviselés iránti hála és a mai körülmények között lehetséges ünneplő öröm hangján akartam erről hozzátok szólni tervbe vett közgyűlésünkön. A megpróbáló idők elvették ennek minden lehetőségét. Ki gondolhatna ma közgyűlésre? És főként: ki gondolhatna ma ünneplő örömré? Minden időre, amit munkára fordíthatunk, szükségünk van. És szükségünk van minden lelki és testi erőre, hogy a közvetlen veszedelmeket lebirjuk vagy elhárítsuk, s a megpróbáltatások nyomorúságát, szenvedéseit enyhíteni tudjuk azoknál a testvéreinknél, akiket a történelmi forgószél elkapott, kunyhóiból kiforgatott, munkahelelyüktől megfosztott.”²⁷

Bármennyire keserűek is ezek a szavak, még nem sejthető belőlük, hogy hamatosan milyen megpróbáltatások várnak az EMGE-re, és általában az egész erdélyi magyarságra. Az 1944. augusztus 23-i fordulat után Dél-Erdélyben tömegesen tartóztatták le a magyarság vezetőit, köztük Szász Pál közeli munkatársait (így Kacsó

²⁵Sajtótörténeti érdekességnek tűnhet – de inkább politikai kényszerből fakadó erdélyi különlegesség –, hogy a negyvenes évek elején két Erdélyi Gazda jelent meg. Egyik Kolozsvárt, a másik Nagyenyeden, s fejlődően mind a kettő az EMGE hivatalos lapjának nevezte magát.

²⁶VITA ZSIGMOND: „Dolgozz elszántan és lélekkel.” In: A romániai Magyar Gazdák Egyesületének Évkönyve. 1991. (Kiadja a Hét szerkesztősége.) Bukarest é. n. 49–50. o.

²⁷SZÁSZ PÁL: *Ünnepünk nehéz időben*. Erdélyi Gazda (Nagyenyed). 1944., 4. sz., 16. o.

Sándort, Elekes Viktort, Vita Zsigmondot), akik aztán tíz hónapig sínylődtek internáló táborban. A rendőri hatóság az egyesület további működését betiltotta, az iratokat, a felszerelést zár alá helyezte, az irodát lepecsételte. „Ez az állapot még ma is fenn áll” – jelenti Szász Pál 1946. február 16-án az egyesület Marosvásárhelyen tartott közgyűlésén.²⁸

Észak-Erdélyben az EMGE vezetői ott vannak abban az értelmiségi csoportosulásban, amely az ország mihamarabbi kilépését követelte a háborúból. A fegyverszünet megkötését az államfőnél, a kormánynál és józan gondolkodású katonai vezetőknel sürgető tevékenysége ellenére Teleki Bélának, az észak-erdélyi EMGE elnökének (az 1936-os átszervezéskor választott alelnöknek) sorsa úgy alakul, hogy soha többé nem térhet vissza Erdélybe. A front átvonulása után a Kolozsvárt maradt EMGE-vezetők, az elnök kényszerű távollétében, 1944. november 1-jén direktóriumot jelöltek ki, melynek Kós Károly, Farkas Árpád, Asztalos Sándor és Venczel József lett a tagja. Ők rendbe hozva a központi irodát, kapcsolatba léptek a szovjet katonai hatóságokkal és az új közigazgatás vezetőivel, valamint az „illetékes politikai tényezőkkel”, hogy biztosítsák az EMGE további zavartalan működését. Az „illetékes politikai tényezők” között első helyen állt a korábbi MADOSZ-ból (Magyar Dolgozók Szövetsége) 1944. október 16-án alakult Magyar Népi Szövetség (MNSz), melynek egyes vezetői 1945 áprilisában azzal a tervvel álltak elő, hogy az EMGE mint mezőgazdasági alosztály illeszkedjék be az MNSZ szervezeti kereteibe; ez az elképzelés néhány hét múlva az MNSZ kolozsvári kongresszusán már határozattá erősödött, mely kimondta, hogy az EMGE által korábban vállalt feladatokat és betöltött munkakört ezentúl az MNSZ mezőgazdasági alosztálya látja el. – Ma már nehéz megállapítani, hogy mindjárt a kongresszusi határozat megszövegezése után Kurkó Gyárfás elnöknek a maga vezetete szervezet vezetőségében milyen személyi és csoportérdekeket kellett legyőznie ahhoz, hogy megegyezve Szász Pállal megteremthesse az EMGE további működésének politikai feltételeit.

A háború utáni újraéledés legjelentősebb egyesületi eseményén, a marosvásárhelyi közgyűlésen, 1946. február 16-án elnöki bevezető szavainak mindjárt az elején Szász Pál kiemelte Kurkó Gyárfás érdemét, ezeket mondván: „Emlékezzünk meg tehát hálával és köszönettel a Magyar Népi Szövetség vezetőségéről és első-sorban annak elnökéről, Kurkó Gyárfásról, aki akkor, mikor az EMGE bajba jutott és létét veszély fenyegette, felismerte azt a vállalt kötelezettséget, hogy minden magyar erkölcsi és gazdasági értéket legjobb tudása szerint védelemben részesít. Segítségére sietett az EMGE-nek, megvédte és átszolgált azokon a nehézségeken, amelyekkel magára hagyatva nem tudott volna megküzdeni. Ezek áthidalása után bölcs mérséklettel lehetőséget biztosított arra, hogy az EMGE ismét megkezdje mint önkéntes egyesülés s a magyar gazdaközösség érdekvédelmi szerve alapszabályszerű autonóm működését. Ezt bizonyítja a mai közgyűlés is.”²⁹

²⁸Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 140/1946. számú körlevele a marosvásárhelyi közgyűlésről és az új igazgatóválasztmány első üléséről. Cluj-Kolozsvár, 1946., 9. o.

²⁹I. m. 4. o.

Az Antonescu-diktatúra alatt megélt dél-erdélyi nyomorúságból a jövőre tekintve Szász Pál elnöki jelentése befejező mondatában fontos tanulságokat von le „Kedves Gazda testvéreim! Ilyen volt a mi diktatúránk. Ez megtanított bennünket arra, hogy lelkünk egész erkölcsi erejével minden diktatúrával helyezkedjünk szembe, mert ez az emberi méltóságnak naponkénti arcucsapását, az igazságnak, a tisztességnek, az emberi szabadságjogoknak nemcsak állandó veszélyeztetését, hanem tagadását hordja magában. – Sajnálom, hogy a mai ünnepi közgyűlésbe ilyen szomorú akkordot kellett beiktatnom de történelemhamisítást követtem volna el, ha az elmondottakat kihagyom. Reméljük, hogy ez a szomorú múlt a demokratikus jövőben nem ismétlődik meg.”³⁰

Hát bizony hamarosan megismétlődött.

Hiába vállalt az EMGE az erdélyi mezőgazdasági termelés háborús kárainak elhárításában hatalmas szerepet, hiába próbált Dánia, Hollandia, Svájc mezőgazdái-nak életberendezésére hivatkozva igazi szövetkezeti mozgalmat kezdeményezni, (feltehetően éppen ezért) az új diktatúra hamar lecsapott az egyesületre és elnökére.

Az EMGE sorsát – az erdélyi magyarság többi hagyományos intézményéhez hasonlóan – 1947 tavaszán a Román Kommunista Párt Igazság című kolozsvári lapjában megjelent cikk pecsételte meg. Ennek a végzetes hatású írásnak az a központi bizottsági titkár volt a szerzője, akinek a nevét a pártlap (a konjunkturális propagandakövetelményeknek megfelelően) hol Vasile Lucának, hol Luka Lászlónak írta. Ekkor éppen a romános változat volt soron.³¹

A cikk „az elvtelen magyar egységet” veszi célba, és megállapítja, hogy ezzel a „szomorú jelszóval” a romániai magyar közélet irányítását „ismét a kiszipolyozó földesurak, bankárok és a falu uzsorásai” akarják megkaparintani. A „magyarság soraiban tevékenykedő vagy lesben álló és támadásra kész reakció ellen” fel kell lépni, mégpedig keményen és határozottan: „Nem a népi erők demokratikus megerősítéséért küzd az – írja Luca –, aki a magyarság soraiban csak általában beszél a reakció elleni harc szükségességéről, de nem talál egyetlen megszemélyesíthető ellenséget sem a magyar közéletben, a szövetkezetek, az EMGE, EMKE vagy a Dalosszövetség vezető köreiben; aki nem látja a lélekmérgező ügynökök aknamunkáját a politikai és világnézeti arcvonal minden szektorában, az egyházak reakciós elemeinél, elsősorban a katolikus egyház reakciós köreinél; a Bolyai Egyetemen, a sok magyar nyelvű újság és folyóirat hasábjain.”³²

Luca írásának megjelenése után a pártközpont utasítására hatalmas arányú sajtóhadjárat veszi kezdetét a romániai magyar újságokban a cikkben megnevezett magyar intézmények és azok vezetői ellen. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület esetében a nemzetközi híró jogászprofesszor, Balogh Artúr és az irodalomtörténész, György Lajos

³⁰I. m. 9. o.

³¹VASILE LUCA: *A romániai magyarság útja*. Igazság. III. sorozat. 5/1947., 113. sz. (1947. május 22.)

³²I.h.

válik céltáblává, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület vezetői közül az elnököt és alelnököt érik ocsmány támadások, legtöbbször alá nem írt újságcikkekben.

Szász Pál hamar belátja, hogy nem a „demokratikus jövőendő” köszöntött az erdélyi magyarságra, és lemond elnöki tisztségéről. Az elnöki jogkör gyakorlására ideiglenes elnöki bizottság alakul, és noha programjában³³ szinte egészében átveszi az előző közgyűlésen elfogadott, a Szász Pál gondolkodását tükröző irányelveket, és azt hangoztatja, hogy az erdélyi mezőgazdaság „alapja a belterjesen kezelt egyéni parasztgazdaság”, abból édeskeveset tud megvalósítani, mert maga az egyesületi alkotómunka válik időszerütlenné. Egy év múlva még megpróbálkoznak az 1945-ös formulával, nevezetesen azzal, hogy a Magyar Népi Szövetség egyik alosztályaként működtessék tovább az EMGE-t,³⁴ de a szovjet típusú kollektivizálás felé tartó romániai mezőgazdaság irányítói nem ok nélkül írtóznak a vagyoniilag független parasztságot tömörítő nagy létszámú Egyesülettől, így működését nem tűrik meg semmilyen formában.

Az EMGE-hez hasonlóan Szász Pál személyes sorsa is megpecsételődött. Letartóztatták és hosszas vizsgálati fogság után hadbíróság elé állították. Sokáig tartó fontolgatás után a pártközpont utasítására olyan koncepciót pernek lett az egyik vádlottja, amelyben elkövetett bűnként első helyen a titoista szervezkedést nevezték meg.

A bukaresti hadbíróság (*Tribunal Militar Bucuresti, Sectia I-a*) 1951. július 30-án kezdte tárgyalni Márton Áron, Korparich Ede, Szász Pál, Lakatos István, Kurkó Gyárfás, Teleki Ádám, Venczel József és Bodor Bertalan ügyét. A feltűnően gyenge szakértelemmel összeállított és sok belső ellentmondást tartalmazó vádirat szerint a bíróság elé állított nyolc személy az imperialisták belgrádi ügynöke, Tito és a hozzászegődő (később Magyarországon halálra ítélt) Rajk László utasítására összeesküdtek Románia alkotmányos rendje ellen; 1945–1946-ban „törvénytelen eszközökkel vissza akarták állítani a bécsi diktatúra érvényét, sőt egész Erdélynek Magyarországhoz való csatolását vették célba, és fegyveres erővel meg akarták dönteni Románia demokratikus rendszerét”. Az összeesküvő csoport vezetője Márton Áron volt (akit a tárgyalási jegyzőkönyv mint „volt püspököt” említ); őt szervezési ügyekben elsősorban Szász Pál segítette. (Lám az ügyész és a bírák is hallottak valamit Szász Pál szervezőtehetségéről.) A koncepció per iratai szerint az összeesküvésben Szász Pál azt „a feladatot kapta, hogy mint az EMGE elnöke mozgósítsa az együttélő nemzetiségek kulákelemeit, az EMGE tagjait, és tartson kapcsolatot a Nemzeti Parasztpárt [Iuliu Maniu pártjáról van szó – B. S.] vezetőivel.”³⁵

³³Az EMGE új programja. Falvak Népe. 3/1947., 14. sz. (1947. július 13.)

³⁴Maga Kacsó Sándor, akit Kurkó Gyárfás helyébe 1947. november 22-én választottak a Magyar Népi Szövetség elnökévé, 1948. április 22-én a marosvásárhelyi Szabad Szóban ilyen címmel írt vezércikket: Az EMGE szerves részévé vált az MNSZ-nek.

³⁵Az említett bíróság 1165/1951. számú határozatának gépirásos másolata a szerző birtokában van.

A bíróság Szász Pált összeesküvésben való részvételért nyolcévi nehéz börtönre, hazaárulás büntettségért pedig tízévi börtönre, és polgári jogainak tíz évig tartó megfosztására ítélte.

A hetvenéves férfi az igazságtalanul ráért börtönéveket nem „szolgálhatta le.” Egykori jóembere, Vita Zsigmond írja: „1954. január 4-én az Ocna Mare-i börtönben dr. Szász Pál éhen halt.”³⁶

Emlékét néhány éve a nagyenyedi vártemplom tövében felállított kopjafa őrzi.

³⁶L. a 7. jegyzetet.